

A HATÁROZOTTSÁG KIFEJEZÉSE AZ ÉSZAKI OSZTJÁKBAN

I. A SZÓREND SZEREPE

Szalacsek Margit

Bevezetés

Dolgozatomban a határozottság ill. határozatlanság kifejezésének egy lehetőségét vizsgálom meg az északi osztják nyelvben. E munkához alapul PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok I.¹ című munkája szolgált*, valamint RÉDEI KÁROLY Northern Ostyak Chrestomathy-ja² és SZ. KISPÁL MAGDOLNA-F. MÉSZÁROS HENRIETTA Északi osztják kresztomátiája³.

A határozottság kategóriájáról BALÁZS JÁNOS⁴ a következőket írja: "A determinációnak ... az a célja, hogy általa megállapítsuk azokat a határokat ..., ameddig valamely fogalom köre kiterjed. ... Valamely nyelvi jelnek annyi jelölési értéke van, ahány *denigatumra* lehet vonatkoztatni. Ezek az értékek az illető jelnek potenciálisan adott j e l ö l é s i é r t é k e i. A *madder* szónak például egy adott időpontban annyi jelölési értéke van, ahány ilyen szárnyas állat létezik akkor összesen, mivel a szót elvileg ezek bármelyikére vonatkoztathatjuk. Ugyanígy a *repül* szó valamely időpontban szintén annyi jelölési értékkel rendelkezik, ahány mozgó tárgyra vonatkoztatva lehet e szót használnunk.

Mi történik mármost a beszédaktusban? A beszélő, amikor a *madder* vagy a *repül* szót közlésében használja, ezeket minden egyes esetben valamely meghatározott, vagyis határok közé szorított értékekkel ruházza fel. S általában véve is: amikor a beszédaktusban valamely nyelvi jelet aktualizál valaki, a jelnek potenciálisan adott jelölési értéket determinálja."

---

*Nyomdatechnikai okokból *o*, *ö*, *u* (*u*) és *y* helyett a következő jeleket használjuk: *ö*, *ü*, *ü* és *ü*.

Ennek pedig legalapvetőbb módja BALÁZS JÁNOS szerint a szituálás, amikor a beszélő félreérthetetlenül egy bizonyos meghatározott dologról állít valamit akár a dologra való rámutatással, akár anélkül.

A determinálásnak számos módja lehetséges, mint KRÁMSKY a *The Article and the Concept of Definiteness in Language*⁵ című könyvében kifejti: "Determination is allegedly an indirect and conscious consequence of the primitive stage, that is of the effort to express oneself in a concrete manner. ... not all linguists limit determination to articles only. Included into this category are often, besides articles, also demonstrative pronouns, words indicating the relation of appurtenance (e.g. possessive pronouns, possessive genitive, various periphrases, etc.), words indicating place, order of the subject (ordinal numerals), various attributes (nouns, adjectives, participles or even complete sentences), apposition to a noun, word order and other means."

Fent említett művében külön kitér KRÁMSKY a névelőt nem használó nyelvekre. Az általa idézett nyelvek mindegyikében a mutató névmásoknak és a szórendnek van fontos szerepe a determinálásban. Példák a szórend determináló funkciójára:

cseh: *Kniha leží na stole.* 'The book is on the table.'

Na stole leží kniha. 'There is a book on the table.'

kínai: *Ldíl^o kh^oren.* '(Some) guests came.'

"The subject at the beginning of a sentence is, as a rule, definite; the subject following a predicate verb is, as a rule, indefinite".

finn: *Siellä oli pieni tyttö.* 'Volt ott egy kislány.'

Pieni tyttö oli siellä. 'A kislány ott volt.'

Honkain keskellä naisto mökki. 'A fenyők között egy villa áll.

Mökki on hyvin hunka. 'A villa nagyon szép.'

A fenti példák bizonyítják a szórend fontosságát a határozottság kifejezésében.

E dolgozat célja, hogy megvizsgálja, van-e a szórendnek szerepe az északi osztjában is a determinálás kifejezésében.

A vizsgálatokat a jövőben a determinálás többi említett módjainak felkutatására is ki szeretném terjeszteni. Az északi osztjákban névelő nincs, a hangsúlyviszonyoknak a determinálásban való esetleges szerepét alkalmas anyag híján nincs mód megvizsgálni, ezért a dolgozatból ezek kimaradnak.

Minden nyelvben van (legalább) egy domináns szórend (ld. GREENBERG: Universals of Language⁶, DEZSŐ LÁSZLÓ: A mondatan tipológiai megközelítése⁷). Az emellett előforduló más alternatív szórendek általában nem funkciótlanok, hanem épp ezek fejezhetnek ki a domináns szórendű mondatokétól eltérő tartalmakat, pl. az alany vagy a tárgy határozott ill. határozatlan voltát (HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys⁸) Ilyen alapon kezdtük meg az északi osztják szórend vizsgálatát.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy milyen alanyt ill. tárgyat tekinthetünk határozottnak. Határozott az a mondatrész, amely a beszélő és a hallgató számára is ugyanannak a tárgynak, személynek a képzetét kelti, s a félreértés lehetősége nem áll fenn. Ebből kiindulva a tapasztalatra, ismereteinkre és nyelvérzékünkre is támaszkodva határozottnak tekingettük az olyan alanyt és tárgyat, amelyet

- előzőleg már említettek, tehát ismert és konkrét,
- birtokos személyraggal láttak el,
- amelyből csak egyetlen egy van,
- amely előtt mutatószó áll,
- amelyet birtokos jelző vagy jelzői csoport determinál,
- amelyet személyes névmás fejez ki.

Mindezekből következik, hogy határozatlan az olyan mondatrész, amely

- először fordul elő (és nem névmás),
- valamilyen csoport egy közelebbiről meg nem határozott tagja,
- határozatlan, általános vagy kérdő névmás,
- / 'egy' jelentésű számnév határozatlan névelői értelmű használatban.

Az infinitivusi tárgyat a határozottság vizsgálatánál nem vetjük figyelembe.

Az aktív és passzív szórendi típusokat jónak láttuk különválasztva megvizsgálni, majd az eredményeket összevetve levonni a következtetéseket.

Az aktív mondatok

Az északi osztjában a VOS kivételével mindenféle szórendű mondat előfordul. Tekintve, hogy rokon nyelveinkben az állítmány személyragja legtöbbször az alanyt vagy a tárgyat vagy mindkettőt is kifejezheti, megvizsgáltuk azokat a mondatokat is, amelyekből vagy az alany, vagy a tárgy hiányzik. Hogy mennyire fontos e mondatok figyelembevételre, azt bizonyítja az a tény, hogy a szövegeket főleg "nem teljes" mondatok alkotják. Részletezve tehát a következő szórendi típusok fordulnak elő (az előfordulási gyakoriság sorrendjében):

SV
OV
SOV
OSV
VO
SVO
VS
OVS
VSO

A leggyakrabban előforduló teljes mondatfajta az SOV. Alternatív nem teljes szórendje az SV és az OV lehet. Az SV mondatok közül azonban csak azokat számíthatjuk ide, amelyeknek az állítmánya tranzitív ige, azaz felvehet (kifejezhet) tárgyat is.

Megvizsgáltuk egy mese minden egyes mondatát, s megállapítottuk, hogy a mesék és bekezdéseik SOV vagy intranszitivus igét tartalmazó SV mondatokkal kezdődhetnek. Addig lehet azután mellőzni – az akkor már ismert, határozott – tárgy vagy alany kitételét, amíg el nem mosódik, hogy pontosan kiről, miről van szó. Ilyenkor újra kiteszik az alanyt ill. tárgyat. Az alanyt tartalmazó mondatok gyakoribbak, mert a névmási alanyt

ritkán hagyják ki a mondatból. Olykor a névmás tartalma is megerősítésre szorul, pl. *lou* (δὲν) *manēs*. 'Ő (a medve) ment.'

A szövegekben akkor használatosak a teljes SOV mondatok, ha:

- új dolgot vezetnek be,
- megerősítik az igei személyrag ill. a személyes névmás használatakor elsikkadt tartalmat,
- ha hangsúlyozzák az alanyt vagy tárgyat (ezek rendszerint névmásiak), pl. *ma nanēn kanzēm mouna tūlēm*. 'En téged száraz földre viszlek.'

A z S O V m o n d a t o k alanya és tárgya egyaránt lehet határozott vagy határozatlan.

Határozott

Határozatlan

alany

1. <i>tom xujēl keḡ nox-alēmbēlī</i>. Amaz a férfiya a követ fel-emelte. 2. <i>xilēl hāl yēmal sxyāt iāsl</i> <i>ēyēdēs</i>. Unokája nyílcsinálás közben a kezét elvágta. 3. <i>mā tām ḡyalt hauredmēn</i> <i>xajlādlām</i>. En ezt a két árva gyermeke-met elhagyom.	4. <i>sāyēr pām līl pāmpaj</i> <i>xoša</i>. A nyúl fűvet eszik a fűrakásnál. 5. <i>xōlēm ruš ēyi xālā-</i> <i>xām-iux yērlēt</i>. Három orosz leány kopor-sót csinál. 6. <i>lidel sāyāt it pōdēr'</i> <i>ta pidēs</i>. Evése közben beszélni kezdett.

Határozott

Határozatlan

tárgy

7. <i>imi uoi kāuērl</i>. Az asszony főzi a vaját. 8. <i>imi-xilī milēl lōgēstēsli</i>. Az asszony-unoka fogta a sapkáját.	10. <i>lonyēr sut yērēs</i>. Az egér törvényt tett. 11. <i>tāus imēl mur pā kidēs</i>. A tunguz felesége megint népet küldött.

9. <i>χoš- pèlâ-ki manlën, mà nanèn ant χãilëm.</i> Bármerre még is, én nem hagylak el téged.	12. <i>mà mutrà χatsâ ošlëm?</i> Honnan tudnék én for- télyt?

A z S O V a l t e r n á n s S V mondatokban mindig határozott alanyt találunk, és a mondatok határozott tárgyra utalnak.

13. <i>imi-χili làilëšli.</i>	Az asszony-unoka várta (őket).
14. <i>nan paldëštëšën.</i>	Te elijesztetted (azt).
15. <i>törëm pãrdlilëšli.</i>	Az isten adta.
16. <i>mà and öslëm.</i>	Én nem ismerem (öt).
17. <i>tãus, törëm loyël pãrdëm tãš-ki, ät tülil!</i>	A tunguz, ha istentől neki rendelt nyáj, hadd vigye!

A fenti mondatokra igen kevés példa akad.

S O V a l t e r n á n s O V mondatokra sok példa van. Ezek tárgya lehet határozatlan is, de a határozott tárgy gyakorisága kb. kétszerese a határozatlanénak.

Határozott

Határozatlan

tárgy

18. <i>uãšën ört igi χãt ilbina laylâl si làištëšlâl.</i> A városi fejedelem öreg háza előtt a lovaikat ím megállíftották.	25. <i>t kãldëm nõyëltsëšli.</i> Egy nyomot követett.
19. <i>ãmBoχpõzëχna ouël lâp-tõyërlëm.</i> Ebfejjel ajtaját lezárom.	26. <i>tut älbët si χãtna.</i> Tűzet raktak a házban.
20. <i>manëm ioyël miid!</i> Nekem íjat adjáli	27. <i>uul iaiël elti kèsi mas.</i> Az öregebbik bátyjának kést adott.
21. <i>tutl älëš, apšël labët-sëšli.</i> Tűzet gyújtott, az öcsösét megetette.	

22. *si p̄ampai nox li₂!*
Ezt a fűrakást főledd!
23. *s̄r̄l̄ u₂isl̄.*
Csukáját vette.
24. *χ̄ad̄aiēm t̄usl̄n?*
Az asszonyénémet elhoz-
tátok?

Az SOV mondatról és ennek SV és OV alternánsairól össze-
foglalva azt mondhatjuk, hogy az SOV nem vesz részt a hatá-
rozottság kifejezésében, de az SV mondatok csak határozott
alanyt, az OV mondatok nagy többségben határozott tárgyat tar-
talmaznak, ennyiben van közöttük a determináláshoz.

A z O S V m o n d a t t í p u s-nak elvileg ugyancsak
SV ill. OV mondat lehet az alternánsa, a valóságban mégis más
a helyzet. Az SV alternáns mondatokat nem tekinthetjük az OSV
altípusának, mert nem tartalmazzák a határozott tárgyat, ha-
nem csak utalnak rá. Az OSV mondatnak pedig – bár aktív rago-
zásban nem gyakori – épp az a sajátossága, hogy kiemeli,
hangsúlyozza a határozott tárgyat. (A tárgy határozottságát
azonban nem a mondat eleji helyzet fejezi ki!) Ezt a funkci-
ót az SV mondat értelemszerűen nem tudja ellátni.

Az OV mondatokról sem állíthatjuk, hogy legalább egy bi-
zonyos fajtájuk az OSV alcsoportja, bár úgy látszik, hogy az
OV mondatok közül azok, amelyekben a tárgy mondatkezdő vagy
előtte legfeljebb jelzők állnak, hangsúlyozzák a tárgyat.
(Ez jellemző az OSV-re is.) Ha határozói elem a mondatkez-
dő, akkor a tárgy nem kap hangsúlyt.

Ellentmondás van azonban ott, hogy az OSV mondatok tár-
gya mindig határozott, míg az OV mondatok között nagyon gyak-
ran határozatlanok azok a tárgyak is, amelyek mondatkezdők.
Például:

28. *uoga- u₂dl̄r̄šs̄ ām̄štl̄n̄n̄.* Fogolyhurkot állítanak.
29. *n̄n̄χo ant χ̄ail̄dm.* Embert nem hagyok meg.
30. *i₂χ s̄ē₂č̄r̄s̄č̄t, l̄č̄b̄šs̄ m̄ārits̄č̄t.* Fát vágta, gallyat törtek!
31. *l̄āiēm n̄ā₂r̄m̄šs̄.* Fejszét ragadott.

32. *saušr nāušrēn, lōnyšr dāšn.* A nyúl ugrott, egeret talált.

A OSV mondatoknak mindig határozott a tárgya, s az aktív igenemben határozatlan alanya sincs példa.

33. *χuiñēn iōyēliēndēt min* A férfiak íjait mi elvag-
duētlēmēn. dossuk.

34. *iltam uēr nan and armātsēn.* Íme a dolgot te nem értetted
meg.

35. *tām tāzēm tōrēm pārtsēllē* Ezt a nyájamat az isten ad-
i tāusna iōyo-uīya. ta, a tunguz visszavette.

36. *tām uas nan lūmēn?* Ezt a várost te ettéd
meg?

37. *ī χuiēn nan mou-kutnaχāšēn.* Az emberedet te az úton hagy-
tad.

S V O s z ó r e n d ű m o n d a t r a csupán három példa van. Ezeknek határozott az alanya is, a tárgya is:

39. *āšūi malai aī līsēn manēm?* Medve miért nem ettél engem
meg?

40. *īmī χorē or-kālān.* Asszony, nyúzd meg a rént!

41. *mā uandēmēdēm si.* Én ezt láttam.

E szórendi típusnak is az SV, azon kívül a VO lehet elvileg az alternánisa. S bár megállapítható, hogy ha a tárgy a mondat végén az állítmány után áll, akkor mindig határozott, ez az SV (tranzitív V)-re nézve nem kizáró ok, mert az állítmány utáni határozott tárgy nem kiemelt, ugyanúgy kifejezhető akkor is, ha csak utalunk rá. Az SOV mondatok azonban sokkal gyakoribbak az SVO típusnál, így helyesebb az SV-t csak az SOV alternánsának tekinteni.

A V O m o n d a t o k viszont az SVO fontos alternánsai, bár ezekre is kevés példa van:

42. *tōrēm χodē lās paidīlīlmal,* Az isten amint havat bocsá-
sīdī portēm uas. tott alá, a várost íly módon egészen behavazta.

43. *nanēn malēm ai dūēm.* Neked adom a legfiatalabb
lányomat.

44. *nan lūmēn tāyāina āt* A te évésed helyén hadd
uasla ualēn. vágja a szádat.

O V S s z ó r e n d ű m o n d a t csupán egy van,
ennek alanya határozott, tárgy határozatlan:

45. *ixx sēuērā nan.* Fát vágjál(te)!

Altípusa elvileg az OV és VS lehet. Az OV ellen nem emelhetünk
semmilyen kifogást, de tekintettel az OVS mondatok előfordu-
lásának csekély számára az OV mondatok sokaságával szemben,
helyesebbnek tartjuk az OV-t ismét csak az SOV "nem teljes"
alternánsának tekinteni.

V S s z ó r e n d ű m o n d a t is egy akadt csupán. Ér-
demben nem lehet így tárgyalni, de megjegyzendő, hogy ennek
alanya határozott az OVS példával ellentétben. A példa:

46. *malazēl kašlèn oxšātpi-tībērlos?* Miért keresel Rézhüve-
lyes Tyiberlosz?

V S O s z ó r e n d ű m o n d a t is csak egy van:

47. *xundj sàra mošàtlēm mà sit!* Mikor tudom én ezt hamar
meggyógyítani!

Ennek alanya is, tárgya is határozott. A fenti VS példát
épp emiatt helyesebb ide sorolni. A VS mellett alternánsa le-
het még a VSO-nak a VO is elvileg. Ez azonban valójában nem
lehetséges. A VSO mondat tárgyának névmásnak kell lennie ah-
hoz, hogy meg lehessen különböztetni az alanytól. A VO monda-
tokban azonban névszói tárgyat találunk, tehát valószínűleg
nem VSO mondat a VO mondatok "eredetije".

Végül az SV mondatoknak egy különálló népes csoportjára
kell még kitérni: azokra a mondatokra, amelyeknek igéje intran-
zitív, s így nem utalhatnak tárgyra. Ezek alanya lehet hatá-
rozott is, határozatlan is.

Határozott

Határozatlan

alany

48. *hávrēmñēn lin xādēnna*
nox-uērļēñēn.

A gyermekek a házukban
förlébredtek.

49. *ī-mosajina uās-pōzēxlāl andāmī*
īisēt.

Egyszer csak récetójásaik el-
fogytak.

50. *labēt oxpi mēñk olmal.*

Hétfejű erdei manó volt.

51. *ī purēs īmī ādžl ol.*

Egy öreg asszony egyedül

van.

- Az aktív mondatokról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy:
- OSV mondatokban mindig határozott az alany is, a tárgy is.
  - ugyancsak határozott mindig a tárgy, ha az állítmányt követi, de ez is ritka szórend,
  - az SV típusú mondatok alanya mindig határozott (transzitiv V),
  - az OV típusú mondatok nagy többségének határozott a tárgya.

Itt említjük meg, hogy STEINITZ Chrestomathiájában⁹ megállapítja: "Az alanyi ragozási formák különösen akkor fordulnak elő, ha a határozott tárgy közvetlenül az állítmány előtt áll."

Ezt a megállapítást alátámasztja az, hogy az OSV mondatokban, ahol a tárgy mindig határozott és sohasem áll közvetlenül az állítmány előtt, egy kivétellel mindig tárgyas ragozást találunk (az egyetlen kivétel pedig feltételes módú, ami alanyi ragozással jár).

Viszont:

- az állítmányt követő határozott tárgyak mellett is találkozunk alanyi ragozással,
- a tárgyat nem tartalmazó és arra nem is utaló SV mondatokban alanyi ragozású az ige,
- tárgyas ragozású ige mellett állhat határozott tárgy is, határozatlan is,
- alanyi ragozású ige mellett is állhat bármilyen tárgy,
- mindkét fenti esetben állhat a tárgy közvetlenül az ige előtt, vagy pedig úgy, hogy közéjük ékelődik egy vagy több határozói elem.

Nem helytálló tehát STEINITZ megállapítása; a szórend itt sem nyújt segítséget a határozottság kifejezéséhez.

A passzív mondatok

Passzív szerkezetnek fogadjuk el (FÜREDI MIHÁLY ill. HRAKOVSKIJ után¹⁰) "azokat a derivált szerkezeteket, amelyek-

ben az alapszerkezettől eltérően a lexikailag kifejezett konkrét szubjektum nem foglalja el az alany helyét. Az a tény, hogy a szubjektum nem foglalja el az alany helyét, a következőképpen valósulhat meg:

- a szubjektumot valamilyen más mondatrész jelöli,
- vagy a szerkezetben a szubjektumot nem jelöli mondatrész."

Az osztják passzív mondatban a szubjektum (logikai alany, agens) mindig jelölt, tulajdonképpen határozóragos formában fordul elő.

A passzív mondatok nemcsak valódi "szenvedő" tartalom kifejezésére alkalmasak, hanem történést jelentő, vagy átvisszaható értelmű használatuk is gyakori. A kétféle használat azonban – a példákból kiderül majd – elég világosan elkülönül.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy az osztják passzív szerkezet milyen beszédbeli funkciókat tölthet be, lássuk, hogy az angolnak, a passzívumot igen gyakran használó nyelvnek miért van szüksége rá? "The Passive Voice is a grammatical device for a/ bringing the object of a transitive verb into prominence by making it the subject of the sentence and b/ getting rid of the necessity of naming the subject of a transitive verb." (Sweet, New English Grammar) Van az angolban ún. (1) statikus és (2) dinamikus passzív:

(1) The village was quite deserted.

(2) He was taken to hospital. (András-Stephanidesz¹¹)

A fenti elnevezések megfelelnek az osztják passzív használatban is, ezért ezeket fogjuk alkalmazni a továbbiakban. Az ilyen nyelvi finomságokat az igei jelentés figyelembevételével lehet elkülöníteni. Az igei jelentésnek egyébként a mi szempontunkból is igen fontos szerepe van. Felületes áttekintés alapján is látható, hogy az alanyi/tárgyas ragozás használata nemcsak határozott vagy határozatlan tárgyhoz, hanem az ige szemléletéhez, jelentéséhez is igazodik oly módon, hogy például a létezést, mozgást kifejező igék mindig alanyi ragozásúak. (Ld. IKOLA munkáját¹²: a finnben az ilyen i-

gék mellett az alany partitívusban jelentkezik. Bővebben erről a dolgot egy későbbi fejezetében lesz szó.)

A következőkben áttekintjük az osztják passzívum lehetséges szórendi előfordulásait, majd pedig megkísérelünk magyarázatot adni a passzívum általános használatára – összehasonlítva azt a megfelelő aktív szórendi típusokkal ill. az angol passzív használattal. A mondatokat logikai szempontból elemeztük: az alany, aki a cselekvést végzi, a tárgy, akire/amire a cselekvés irányul.

A passzív mondat szórendje, ha minden fő mondattag megvan SOV vagy OSV lehet. Nempteljes mondat esetében pedig SV vagy OV mondatokkal és egyetlen VS-szel találkozunk.

A z S O V m o n d a t o k b a n leggyakrabban mind az alany, mind a tárgy határozott. Anyagomban csupán két határozatlan alanyt és egy ilyen tárgyat találtam. Megjegyzendő az is, hogy e mondat típus a példák tanúsága szerint mindig dinamikus passzív mondatokat tartalmaz.

Határozott

Határozatlan

alany

52. *háurēmēlna iuyēl sēuērla.*
Gyermeke vágja a fáját.

53. *pāmpai^hna unlēm uāssa.*
A fűrakás megvágta a számat.

54. *nēnχoina kätllta an uērēm-läiēt.*

Ember megtartani nem bírja.

55. *numpanēn uul χoina nālu-äl'tsām nēmēn sidi āt laul-la.*

Nálad idősebb ember nyílforgács nevedet mondja.

Határozott

Határozatlan

tárgy

56. *t χuiēlna keu älēm̄ba.*
Társa a követ fölemelte.

57. *χoliðn χoina am̄β-ōyēl noχ am̄t̄sa.*
A harminc ember a szánt fölállította.

58. *nāuēr̄mal sayāt jeltakurna tuŋk-sox pēlgēt iēŋkna älēm̄bàiēt.*

Ugrása közben hátsó lába mohrakást emelt a vízbe.

Az SOV passzív mondatnak az aktívhoz hasonlóan SV és OV alternánása lehet. SV mondatot akkor lehet használni SOV helyett, ha elég a tárgyra utalni, de megemlíteni nem kell, s az SV mondatok között már van statikus passzív is. A dinamikus passzív mondatok alánya lehet határozott is, határozatlan is, statikus mondatokban csak határozott alanyra van példa.

D i n a m i k u s p a s s z í v S V:

Határozott	alany	Határozatlan
59. <i>àsúina tusa, iux-lèr</i> ilbina ponsa. A medve elvitte, fagyó- kér alá tette.		62. <i>χoina kãtllsãiëm tãdã?</i> Ki fogott meg itt?
60. <i>nãηχoina uhlãiën, li-lãiën, χundsixarti an' iilbãlãlën.</i> Az ember meglõ, megesz, sohasem támadsz föl.		63. <i>mattz iãχna ioyo at tula!</i> Valamely emberek hadd vigyék vissza.
61. <i>tõrẽmna vidi pãrtsãju.</i> Az isten így rendelt (bennünket).		64. <i>ẽ χãm-iux pã ẽtltẽsa.</i> Egy koporsót megint elõ- húztak.

S t a t i k u s S V m o n d a t o k:

65. <i>noyãiën arãtẽlna niñktẽsãiët lóln.</i>	A húsod egészen megnyűve- sedett volna.
66. <i>χãdãiëm-tmi mundì sãñkmẽsa.</i>	A nénemasszony az imént meg- izzadt.
67. <i>il-lãηmal, χõlẽmi pãiãrt noyob nãla.</i>	Bemegy, a három oszlop föl- felé látszik.

Az OV szórendű mondatok szolgálnak olyan tartalom kifejezésére, ahol az alany megnevezése lényegtelen. Ha az OV szórendet az SOV altípusának tekintjük, ez azt jelenti, hogy mindig határozatlan alany az, ami ki-
marad a mondatból. Helyesebb ezt a típust az aktív SV (intran-
zitív)-hez hasonlóan külön csoportnak tekinteni sajátos jelen-
tőstartalma miatt.

Az OV mondat tárgya leggyakrabban határozott; néhány példa határozatlanra is van.

Határozott	tárgy	Határozatlan
68. <i>ior-pàm sãmělna ponsa.</i> Az erőfűvet a szívébe tették.		71. <i>put uërda pitsa.</i> Ústöt kezdtek főzni.
69. <i>ī xujěn si uěl'sa.</i> Pajtásodat ím megölték.		72. <i>uul sãrt kãuěrsa.</i> (Egy) nagy csukát főztek.
70. <i>tut ał'sa.</i> A tüzet meggyújtották.		73. <i>ī ĩmi laulla, si ĩmi naurěmlãl ãrět.</i> Egy asszonyról mondják (ti. hogy sámán), ennek az asszonymak sok a gyermeke.

O S V s z ó r e n d ű m o n d a t o k főleg passzívban fordulnak elő. E mondat típus minden tárgya határozott, az alanyok között is csak néhány határozatlanra van példa. E típus hangsúlyozza, kiemeli a tárgyat.

Határozott	alany	Határozatlan
74. <i>ittam sũiu kãt nẽnxoiina</i> <i>ãngěł xozěna kãtllsa.</i> Most a borjút ketten az anyja mellett megfogták.		77. <i>si uěrđi xãm-iuχlãn xoi-na lõtłãiět.</i> A csinált koporsóitokat ki veszi meg?
75. <i>min ãmĕ-õγělměna uěl'-saiměn.</i> Mi ketten az ebszántól megölettünk.		78. <i>tãm uas katra pãrãina nẽnxoiina tãisa.</i> Ezt a várost régi időben ember lakta.
76. <i>lou xozněł éuělt iuuõm</i> <i>nãlũãł'tsam-xoiina kãtllsa.</i> A köztük jövő leányt a Nyílforgács-férfit elkapta.		

Határozott tárgy:

79. *nan tōrēmna āt iilbētłāiēn!* Mentsen meg téged az isten.
80. *χōlēṃ oχpi mēnk^l-igi oχsātpi-* A háromfejű erdei manót a
tībērlosna kōrdē χarna lās- Rézhüvelyes Tyiberlosz a
kēla. vas térre dobja.
81. *χāt tutna lāp-kuzēmsa.* A házat a tűz meggyújtotta.
82. *tāus χātł uātna ārdēm,* A tunguz házát a szél szét-
lou χātł χōlna talān. szaggatta, az ő háza még ép.
83. *sārt āsnina ālēmsa.* A csukát a medve fölemelte.
84. *or-kālān imina χorda* A rént az asszony nyúzni
pitsa. kezdte.
85. *leu uāsēn ōrt igina* A városi fejedelem öreg be-
ioyo-uāχsaiēt (małlēda). hívta őket vendégeskedni.
86. *si mou-nālēn lōntna* Azt a földnyelvüket a ludak
asāt tēlīi lātsa. egészen teleszállták.

Az OSV-nek – akárcsak az aktívban – OV ill. SV alcsoportjai lehetnek elvileg. Az SV-t itt sem sorolhatjuk valójában ide a tárgy hiánya miatt. Az OV mondatoknak is más a funkciója, mint az OSV-nek, ahogyan azt feljebb láthattuk, ezért sem az ŐV-t, sem az OV-t nem tekintjük az OSV alcsoportjának.

A passzívban is akad egyetlen példa *V S s z ó r e n d r e*. Ebben az alany határozott és van utalás a tárgyra; ám ez valószínűleg ritka és véletlen példa:

87. *munēu līdēt-ki iočtł, ārātēlna līlāju kulna.*

Ha minket megevő jönne, mindenestül fölfalna (bennünket) az ördög.

Összegzésként tekintsük át az aktív és passzív szórendi típusok közül azokat, amelyek mindkét igenemben megvannak.

A következő táblázatból láthatjuk, hogy az aktív mondatok szórendje változatosabb lehet, mint a passzívoké (vö. Aktív mondatok), bár az itt elhagyott, csak aktívban használatos szórendi típusok alkalmiak, esetlegeseek. A + jelek mérete az előfordulás gyakoriságára is utal. Láthatjuk, hogy az osztják domináns szórendje az SOV (az OV és SV alcsoporttal együtt).

	AKTÍV				PASSZÍV			
	S		O		S		O	
	DET.	IND.	DET.	IND.	DET.	IND.	DET.	IND.
SOV	+	+	+	+	+	+	+	+
OSV	+	+	+		+	+	+	
SV	+				+	+		
OV		+	+				+	+
VS	+				+			

Összehasonlítva az aktív és passzív mondatokat, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A szórend erősen járulékosan vesz csak részt a határozottság- határozatlanság kifejezésében.
2. Az OSV mondatok kiemelik a határozott tárgyat mindkét igenemben, s e mondatok alanya is majdnem mindig határozott.
3. Ha a tárgy az állítmány mögött áll, mindig határozott.
4. Az aktív OV mondatok tárgya gyakran határozott. E típusban a határozott tárgy majdnem mindig jelölt.
5. Az SV típusú aktív mondatok közül csak a tranzitív igét tartalmazók utalnak tárgyra. A dinamikus passzív SV típusú mondatokban mindig van tárgyra utalás. Aktív SV típusban tárgyas ragozású ige ritkán fordul elő.
6. A passzív mondatok alanya is, de főként a tárgy leg-

többször határozott. Itt jegyezzük meg, hogy ROMBANGYEJEVA¹³ szerint a passzív elsődleges funkciója a logikai alany ill. tárgy határozottságának jelölése. Eszerint a passzív mondatok csak határozott alanyt és tárgyat tartalmazhatnak, vagy ilyenekre utalhatnak. Az osztjákban – mint láttuk – hasonló a helyzet, de (bár kevés példa van rá) akadnak a passzívban is határozatlan alanyok és tárgyak. Ahol a tárgy (de csak a tárgy) mindig határozott, az az OSV mondat (ROMBANGYEJEVA is ezt a szórendi típust jelöli meg!), erre azonban akad néhány példa aktívban is, s az aktív és passzív mondatok tartalmilag nem különböznek egymástól. Úgy foglalhatjuk az eddigieket össze, hogy a passzív igenemben határozatlan tárgyra kevés példa van, határozatlan alany valamivel több, de mindkét mondatrész elsősorban határozottan fordul elő, míg az aktívban kb. egyen-súlyban vannak a határozott és határozatlan alanyok és tárgyak.

7. A passzív mondatokban nem fordul elő, hogy a tárgy követi az állítmányt.

A passzív mondatok használatáról a következőket lehet elmondani:

a/ az OV típus használata a legindokoltabb: akkor használatos, ha nem szükséges megnevezni a cselekvő alanyt. Ilyenfajta mondatra nem túlságosan sokszor van beszéd közben szükség, ezért érthető, hogy aktív OV mondat jóval több van.

b/ SV passzív mondatokat lehet használni, ha utalni akarunk a tárgyra, de megismételni azt nem szükséges, vagy ha az alany a kiemelendő.

c/ a passzív igazi használati területe az OSV mondat: a tárgy kiemelésére szolgál. Megfigyelhető e táblázaton, hogy az SOV aktív és az OSV passzív mondatok egyféle kiegészítői egymásnak. Az SOV aktív mondatokban minden mondatrész azonos súlyú, ezek semleges mondatoknak vehetők. Az OSV passzív pedig kiemelő részint a szórend miatt, részint pedig azért, mert a tárgy formailag alanyi szerepet vesz fel. OSV típusban pedig passzív mondatra van igen kevés példa. A domináns használat véleményünk szerint a fenti (c pont), a rendszertől eltérő kevés mondat normális létező minden nyelvben.

Eszerint az angol nyelv passzív használatához hasonlóan az osztják is a tárgy előtérbe helyezését végzi a passzív mondatdal, ill. segítségével mellőzheti az alany megnevezését.

A példamondatok lelőhelyei PÁPAY: Északi-osztják nyelvtanulmányok I. című könyvéből az alábbi helyekről valók:

példa sorsz.	oldal	példa sorsz.	oldal	példa sorsz.	oldal
1.	P.13	30.	P.52	60.	P.4
2.	P.7	31.	P.18	61.	P.43
3.	P.31	32.	P.3	62.	P.6
4.	P.1	33.	P.3	63.	P.25
5.	P.71	34.	P.14	64.	P.71
6.	P.11	35.	P.39	65.	P.7
7.	P.18	36.	P.54	66.	P.20
8.	P.30	37.	P.50	67.	P.9
9.	P.46	39.	P.6	68.	P.77
10.	P.3	40.	P.17	69.	P.48
11.	P.50	41.	P.13	70.	P.24
12.	P.42	42.	P.52	71.	P.65
13.	P.20	43.	P.21	72.	P.65
14.	P.34	44.	P.1	73.	P.22
15.	P.34	45.	P.37	74.	P.36
16.	P.37	46.	P.59	75.	P.27
17.	P.39	47.	P.24	76.	P.11
18.	P.62	48.	P.31	77.	P.71
19.	P.3	49.	P.33	78.	P.53
20.	P.16	50.	P.59	79.	P.48
21.	P.31	51.	P.7	80.	P.57
22.	P.1	52.	P.8	81.	P.18
23.	P.5	53.	P.1	82.	P.49
24.	P.20	54.	P.27	83.	P.5
25.	P.28	55.	P.8	84.	P.17
26.	P.53	56.	P.13	85.	P.62
27.	P.64	57.	P.26	86.	P.43
28.	P.32	58.	P.4	87.	P.55
29.	P.21	59.	P.5		

Irodalom.

1. PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok I., Bp., 1910. 1-78.
2. RÉDEI KÁROLY: Northern Ostyak Chrestomathy; Uralic and Altaic Series, Vol. 47., 1965. 132.
3. Sz. KISPÁL MAGDOLNA-F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Északi osztják kresztomátia, Bp., 1972. 175.
4. BALÁZS JÁNOS: A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában, Bp., 1964. 416. (43-46. l.)
5. KRÁMSKY: The Article and the Concept of Definiteness in Language, Janua Linguarum, The Hague, 1972. 212. (31. l.)
6. GREENBERG: Universals of Language, New York, 1962. 337. (76. l.)
7. DEZSŐ LÁSZLÓ: A mondatn tipológiai megközelítése, Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX. 32-62.
8. HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki, 1941. II. 330. (194-209.)
9. STEINITZ: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, Leipzig, 1950. 169. (75. l.)
10. FÜREDI MIHÁLY: Alanykutatás és passzívum-tipológia, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. 107-120.
11. ANDRÁS-STEPHANIDESZ: Leíró angol nyelvtan, Bp., 1973. 275. (49-51.)
12. OSMO IKOLA: Lauseopin kysymyksiä, Helsinki, 1964. 148. (20-31.)
13. ROMBANGYEJEVA: K voproszu o protyivopozstovlenii opregyeljonnosztyi i nyeopregyeljonnosztyi v manszijszkom jazyke, SFU. I. 1965. 276. l.
14. LAVOTHA ÖDÖN: A manysi intranzitív igék passzívumáról, NyK. LX., 93-101.
15. HONTI LÁSZLÓ: A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben, NyK. XLIII., 430-439.
16. LYONS: Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, 1969. 519.
17. PUSZTAY JÁNOS: A determinálás kifejezése az uráli nyelv-

vekken, Nyr. XCIX, 356-364.

ÜBER DEN AUSDRUCK DER BESTIMMTHEIT IM NORDOSTJAKISCHEN

I. DIE ROLLE DER WORTFOLGE

Von

Margit Szalacsek

Der Beitrag bildet den ersten Teil einer geplanten längeren Abhandlung über die Ausdrucksmöglichkeiten der Bestimmtheit und der Unbestimmtheit im Nordostjakischen. In dem hier publizierten Beitrag wird die Wortfolge untersucht. Die Wortfolge spielt in zahlreichen Sprachen eine Rolle in der Determinierung. Aus den Untersuchungen geht hervor, dass das Objekt der aktivistischen und der passivistischen OSV Sätze immer unbestimmt ist, ebenso wie - mit wenigen Ausnahmen - das Subjekt derselben Sätze. Die anderen Typen der Wortfolge nehmen am Determinieren weniger teil; erwähnenswert ist aber, dass unter den aktivistischen Sätzen das Subjekt des SV-Satzes mit einem transitiven Verb immer bestimmt, das Objekt des OV-Satzes oft unbestimmt und das dem Prädikatsteil nachgestellte Objekt immer bestimmt ist. In den passivistischen Sätzen ist sowohl das Subjekt als auch das Objekt mit wenigen Ausnahmen bestimmt.